

Den fungerande vardagen. Självhushåll bland folk i Lappland.

Hedersdoktor Föreläsning Luleå tekniska universitet, LTU.

Kl. 11.05 – 11.35 + 10 minuter frågestund. Fredag 9 november 2018.

Hörsal C 305.

Inledning och tack

Först vill jag tacka för denna väldigt fina utmärkelse.

Det är en stor ära och mycket roligt att bli utsedd till hedersdoktor för den forskning jag bedrivit på egen hand i trettio år.

Jag hade kunnat välja en annan bana, välja den akademiska vägen och doktorerat på vanligt sätt, med bara en bråkdel av det arbete som krävts för mina böcker.

Men jag hade en stark vilja att nå ut med kunskaperna, att skriva med en sådan struktur och ett sådant språk att det blev faktaspäckade och lättlästa böcker i stället för avhandlingar.

Jag ville att de människor jag dokumenterade skulle kunna läsa om sig själva, och få perspektiv på sina erfarenheter genom att se dem infogade i ett större sammanhang. Samtidigt skulle jag vara så noggrann att mina böcker kunde fungera som källmaterial för andra forskare. Så har det också blivit.

Jag lägger ned mycket tid och möda på just den språkliga gestaltningen. På det sättet har jag nått ut till många olika sorters läsare. Det är mitt språk lika mycket som innehållet som gjort att böckerna både fått en bred läsekrets, och används i undervisning, och som källor av andra forskare.

Till skillnad från vanliga avhandlingar finns det inga anonyma informanter i mina böcker. Alla framträder under sina egna namn. Man står för vad man har sagt.

[Självhushåll]

De flesta av mina böcker handlar om det gamla självhushållet här i Norrbotten, bland både renskötare och bofasta.

Det mesta kring naturhushållet är förgängligt.

Arkeologerna kan inte hitta särskilt mycket från det gamla självhushållets vardagsliv, kosthåll eller arbete med djur och natur.

Än mindre vet vi om hur människorna tänkte. Hur såg de på sina villkor och sin omvärld?

Detta måste undersökas genom frågor till dem som var med och minns. Hur tänkte man, hur fungerade allt? Varför si men inte så? Hur fungerade byteshandeln mellan olika typer av hushåll och försörjningar? Hur lärde man ut? Hur har muntlig och praktisk kunskap förts vidare till nya generationer?

För att få svaren har jag arbetat i över trettio år med att intervjua äldre samer och svenskar i Lappmarken. Den äldsta var född 1893 och de yngsta på 1950-talet.

[Metod med lågt anseende]

Att intervjua är en arbetsmetod som haft lågt anseende i den akademiska världen. Där anses det vara mycket seriösare och mer ”forskning” om man sitter i något arkiv, och pusslar ihop sin avhandling utifrån spridda uppteckningar.

Det kan ha sitt värde. Men en stor nackdel med detta är att de äldre uppteckningarna ofta har så dåligt källvärde. De har ofta gått genom tre fyra personer och här i Norrbotten genom två eller tre språk innan de lagrats på Nordiska museet och i andra folkminnesarkiv.

Att själv intervjua ögonvittnen med unika kunskaper, och skriva faktaböcker utifrån det, är en betydligt säkrare metod. Men resultatet har tyvärr inte betraktats som vare sig forskning eller författande.

Det har dock börjat ändras på senare år. Att jag utsetts till hedersdoktor genom arbetet med muntlig historia är ett stort framsteg.

[Författare?]

Det har inte heller ansetts att jag och min bror Yngve Ryd, som arbetade på samma vis, författat våra böcker.

När min bror Yngve hade publicerat ett par böcker, och sökte medlemskap i Sveriges Författarförbund, fick han avslag.

Motiveringen var att han inte skrivit riktiga böcker, utan använt sig av intervjuer.

Men även ett Författarförbund kan ändra sig, och så småningom blev vi båda accepterade som medlemmar.

Senare hände något ännu mer omvälvande. Vår arbetsmetod tilldelades Nobelpriset i litteratur. År 2016 gick priset nämligen till den vitryska författaren Svetlana Alek-si-je-vitj.

Hon har i många år just *intervjuat* män och kvinnor om deras erfarenheter av krigen som utspelats i Sovjetunionen, och i de länder som bröt sig ur unionen.

Hon hade alltså arbetat på exakt samma sätt som jag och min bror Yngve. På 1980-talet ansågs som sagt sådana skribenter inte värdiga att bli medlemmar i Sveriges Författarförbund.

Men år 2016 ansågs metoden värd det finaste litterära pris som en författare kan få!

Att ge muntlig historia litterär form har sålunda stigit brant i graderna på senare år.

MEN det är ingen metod för latmaskar!

Att intervjua kan verka enkelt. Man frågar och får svar.

Men vänta bara tills jag förklarar!

Enbart själva intervjuandet, frågandet och svarandet, är mycket tidsödande. Man ska dra ut ur folks huvuden sådant som finns djupt lagrat sedan många år, om arbetsmetoder, normer och värderingar. Det tar tid och många intervjuer att klarlägga ett område.

Absolut grundläggande är att se insamlandet av oskriven kunskap som ett samarbete mellan intervjuare och intervjuperson. Tålamod och intresse behövs hos båda parter.

Då kan stora, dittills okända, kunskapssystem kartläggas i detalj.

[”Tyst kunskap”]

Det som muntliga källor förmedlar kallas ibland tyst kunskap. Men kunskapen är ”tyst” enbart för den som googlat och inte funnit något på nätet om den! Bland informanterna själva är den vanligen ett livslångt samtalsämne, med mängder av facktermer och begrepp som mejslats fram under generationer. Det är detta man ska hjälpas åt att få ned på papper.

God kontakt, respekt och förtroende mellan intervjuare och informant uppstår inte genom tur eller slump eller så kallad personkemi, utan under sakligt, initierat frågande. Ju mer man själv kan och förstår, desto bättre frågor kan man ställa.

Min bror Yngve Ryd och jag har i hittills tolv böcker visat att våra informanter har en helt enastående förmåga att med ord beskriva sitt kunnande och sin tankevärld. Deras kunskap är inte ”tyst”.

Hur blir då denna muntliga kunskap *läsbar*?

Intervjumaterialet måste göras om till en läsbar text. Det tar också tid. Det finns knappt en sida i mina böcker som jag inte skrivit om tio gånger eller mer.

Det här momentet slarvas ofta bort i uppsatser och avhandlingar, där vad folk säger skrivs ut rakt av från inspelningar. Men ett sådant språk fungerar inte i skrift.

”Hur skall man skriva ut en intervju?” är en fråga jag får ibland.

Svaret är att man måste vara medveten om att det är en sorts översättning. Nämligen från talat språk till skrivet språk.

När man renskriver sina anteckningar eller sin inspelning översätter man samtalet till skriftspråk. Man både tar bort och lägger till. Man sitter inte och skriver ut ”öh...”, ”äh....” och talspråkets alla kringelikrokar. Eller visstja, så gör man ju i akademiska texter. De unga forskarna och deras handledare tror felaktigt att det blir mest autentiskt så.

Man glömmer då att talspråk inte bara består av ljud, utan också av betydelsebärande gester och minspel, betoningar och tonfall.

Jag har fått många bevis för att den röst jag redigerat fram ur ett råmaterial är autentisk och klingar sant: ”Jag hör Noras röst när jag läser detta!”. Eller ”Precis så där pratade mamma!” heter det om den redigerade utskriften.

[Att hitta och bedöma källor]

Jag brukar också få frågan: ”Hur många har du intervjuat?” Som om det blir bättre ju fler man springer runt till. Så gör ofta etnologer, intervjuar 15 personer 1 timme var, och då anses det vara ett

forskningsmaterial.

Men! Det handlar inte om antal, utan om kvalitet. När man hittat ett par minnesgoda och kunniga informanter så arbetar man flera år med dem.

Täta intervjuer med en eller två pålitliga informanter under en längre period frambringar mycket mer material än om man skvätter ut sina intervjutimmar på en rad olika personer.

Även hos intervjupersonen startar nämligen en arbetsprocess som pågår mellan intervjuerna – precis som mitt eget arbete. Deras minnen aktiveras, mer och mer rinner till.

Det har hänt mig många gånger att informanten plötsligt kommer ihåg ännu en sak, och säger förvånat: ”Det här har jag inte tänkt på på 50 år!” Sådant uppnår man om man träffas flera gånger i veckan under lång tid och arbetar djupare och djupare med minnena.

[Elände kontra fungerande vardag]

Nobelpristagaren Svetlana Aleksijevitj skriver om mycket svåra upplevelser, krig och nöd.

Sverige har inte haft krig på 200 år – och i Lappland har det aldrig varit krig. Där finns det något annat att beskriva. Nämligen vad jag kallar den fungerande vardagen.

Vardagslivet är intressant! Särskilt spännande är det här i norra Sverige, där merparten av skildringarna, både inom skönlitteratur och forskning, handlar om elände.

Eländesskildringar från Lappland finns det gott om. Så jag tyckte inte att jag behövde upprepa det i mina böcker. Jag beskriver i stället den ganska okända *välfungerande* tillvaro som fått alldeles för lite uppmärksamhet.

Jag har många gånger fått höra av läsare att: ”Du skriver som det var.” Det tar jag som högt beröm.

[Sammanflätning]

Redan i min första bok, *Kvinnor i väglöst land*, som jag trodde skulle bli en rak, svensk kvinnohistoria, insåg jag att tillvaron här uppe är så sammanflätad mellan olika folk och mellan män och kvinnor, att man

för att ge en sann beskrivning måste ta upp hela väven, sambanden mellan alla olika delar av befolkningen.

När jag började på boken *Renskötkvinnor och livet i de sista rajderna* blev det samma sak. Det gick inte att skriva enbart en samisk kvinnohistoria, utan man måste återigen ta med hela bilden, det nära samarbetet mellan män och kvinnor, och mellan bofasta och renskötare.

Alla respekterade och hade nytta av varandra. Nomader och bofasta vårdade samarbete och relationer som fördes vidare från generation till generation. Mycket av detta lever kvar än idag mellan svenska och samiska familjer, från Norrbotten ända ned till Härjedalen.

[Tryggt]

Trygghet, gemenskap och lugn präglar berättelserna om vardagslivet i Lappland förr. Visst hade man ständigt arbete som måste göras.

Och det kunde finnas brådsakande stunder, som i slåttertid, då nyslaget myrhy skulle fort upp på hässjor innan regnet kom. Eller en renhjörd hade samlats för kalvmärkning. Då var det bråttom. Men när ett arbete var gjort tog man igen sig. På kvällen vilade familjen mätt och nöjd efter dagens arbete, både i stugorna och kring elden i renskötarens kåtor.

[Olika men ändå lika]

”Alla gjorde olika”, säger intervjupersonerna ofta, ”Jag vet bara hur vi gjorde”. Så är det. Varje ställe hade sina egna fördelar och nackdelar som man använde sig av. Varje familj hade sina egna vanor och förutsättningar.

Det finns ändå några grundprinciper som är sig lika i hela lappmarken.

Här ska jag bara nämna tre viktiga punkter som alla informanter håller med om.

Det *första* är:

Ät hela djuret! Idag låter det som om vi skulle gå under av vitaminbrist om vi inte äter fem frukter om dagen.

Det är naturligtvis inte sant – för i så fall skulle det inte existera några människor i Nordeuropa. Vi skulle inte ha överlevt vid randen av inlandsisen. Det fanns inga bananbåtar på stenåldern. Inga lastbilar kom med apelsiner från Spanien. I stället har man sedan urminnes tid gjort som de gamla gör än idag:

Man äter hela djuret. Inte bara den näringsfattiga muskelmassa som vi idag kallar steken, och betalar dyrt för. Man åt även blod, fett, märg och inälvor, och fick på så sätt ett brett spektrum av vitaminer och mineraler.

Den *andra* principen är:

Gör en sak i taget! Det var man bra på förr.

Jag är övertygad om att det var ett av skälen till att man orkade sina långa arbetsdagar och år efter år utan semester. Man blir mycket trött av att bli avbruten och hoppa från det ena till det andra.

Att däremot få göra något färdigt i ett svep och koncentrera sig på enbart det är väldigt välgörande.

För det *tredje* har vi den viktiga VILODAGEN.

Söndagsfrid höll man strikt på – så är jag själv uppfostrad också. Man skulle inte sy eller sticka eller hugga ved eller fiska på söndagar.

Nej. På söndagen gjorde man bara det allra nödvändigaste med djuren och maten. Tänk er, en dag i veckan då man var TVUNGEN att lata sig. Det var FÖRBJUDET att göra något! Man kopplade av med fullständigt gott samvete!

[Tankevärlden]

Jag nämnde i början att det är svårt att ta reda på hur folk tänkte förr.

Men jag upptäckte att samtal om mat och hur man äter den var en bra metod att få fram förindustriellt tänkande.

Mina matfrågor satte igång djupa resonemang om världen och människorna. Berättarna förmedlade hur människor faktiskt fungerade förr.

Mina informanter beskrev vardagsliv, normer och värderingar före bofastheten, före penningekonomin.

[Inte ägandet]

Fram träder så en tillvaro där det inte var *ägandet* som garanterade mat för dagen.

Man hade inte pengar och närbutiker. Försörjningen skapades varje dag på nytt genom att med eget *kunnande* använda alla resurser som fanns i den omgivande naturen.

Idag ordnar vi vår tillvaro genom mängder av val.

Vi pekar på något, tar fram pengar och får på så sätt det vi behöver.

Tillgången till pengar och köpställen är vår grundbult. Men inkomsten kan skifta snabbt genom händelser som vi inte har någon kontroll över.

Det är vi som har det otryggt.

För självhushållets människor var situationen helt annorlunda.

Kontanter hade man inte. Men eget arbete kunde lösa de flesta situationer. Man bar med sig kunskapen, och därmed överlevnaden i sitt eget huvud och i sina egna händer.

Kunde man sitt arbete var man trygg. Det återkommer så ofta i berättelserna. Man behärskade sin värld.

[Det fanns mer tid förr]

”Det fanns mer tid förr”, säger intervjupersonerna. Vad menar de? Ett mysterium, tyckte jag. Man hade ju ingen semester, inga långhelger, inte ens lediga lördagar. Endast söndagen var en halvt ledig dag, men djuren skulle skötas, ved och vatten bäras in, maten lagas över eld. Det fanns inte kylskåp, tvättmaskin eller bilar. Arbetsdagen varade till långt in på kvällen, 303 dagar om året.

Men när någon kom och hälsade på, då hade man utan vidare tid att ta paus och lägga undan arbetet man höll på med. ”Det fanns mera tid då”, säger man. ”Man kunde *alltid* lägga ett arbete åt sidan en stund. Man satte alltid på kaffe med det samma.”

[Var kom då tiden ifrån?]

Alltså, var kom den där rymliga tiden ifrån?

Ja, inte tog man den från nattsömnen. Man var mycket medveten om att den som inte sover inte heller orkar arbeta. ”Sova bör man, annars dör man”, brukade min mamma säga. Sömn var inte något pjåsk och onödigt som skulle kortas så mycket som möjligt. Utan sömnen var en viktig del av arbetsdagen.

Berättarna kommer ständigt tillbaka till detta att man behärskade sin värld, rådde över sin tid, bestämde själv över sina dagar och nätter. Jag är säker på att detta självbestämmande var en viktig orsak till att man orkade och trivdes med sin tillvaro.

[Tundratänkandet]

En annan aspekt av detta är vad jag kallar tundratänkandet.

Det har dykt upp många gånger i berättarnas resonemang. Det är urgamla normer om sammanhållning och kreativitet, om hjälpsamhet och solidaritet som varit en förutsättning för att överleva på tundran och i urskogarna.

Man tänkte snabbt och löste problem på stående fot.

Anders Larsson Lussi, Tjävrrá-Anders, beskrev det så här:

”I obygdén där inga kommunikationer fantes till måste man framför allt ha sitt eget kunnande. Och mänskligheten blev sakkunnig genom sitt uråldriga slit. Det var den skola som genom tidernas gång lärde människan att klara livhanken och uppehållet.”

I en diskussion om hur man använder fiskflott berättade Anders:

”Fiskflott går bara att äta när det är fullständigt färskt och nykokt. Har man inte bröd doppar man fisken i flottet och äter. Men redan efter några dagar blir fiskflottet härsket, omatnyttigt och oätligt. Så fiskflott kan offras på läder och annat. Det stelnar inte som vanligt fett utan håller sig tunt och rinnande livet ut.

När man kokar feta gäddor blir det litervis med flott. För att få mer flott kan man också koka tarmarna särskilt, skära upp dem och koka i vatten, och även lägga med gäddlevern, den är fet som mörg.

I vår fiskesjö Tjavelkjávrré har jag varit med om att ha för litet olja till utombordsmotorn. Bensinen ska blandas med olja. Jag var i vildmarken miltals från vägar och bensinstationer.

Jag kokade tarmar och fick en halvliter, som jag raffinerade genom en gammal skjorta så det inte var något grummel i sällskap med flottet. Jag satte fiskflottet i bensinen. Motorn fungerade och skar inte ihop. Det var den bästa oljeblandning jag haft.”

[Avslutning]

Som avslutning idag vill jag påminna om de tre viktigaste principerna för en fungerande vardag.

1. Ät hela djuret!
2. Gör en sak i taget!
3. Vila på söndagar!

Därmed får jag tacka för mig!